

ТАЄМНИЦІ ПЕЧЕРИ ВЕРТЕБА

Перші землероби — носії трипільської археологічної культури почали активно обживати територію на лівому березі Дністра понад 5 тис. років тому. Тут вони споруджували добротні глинобитні житла, виготовляли мальований керамічний посуд. Місця для майбутнього поселення вибирали з родючими ґрунтами для тривалого ведення землеробства та пасовищами для розведення худоби. Розташовуючи свої селища, люди вирішували водночас цілу низку питань, пов'язаних із захистом помешкання та безпекою його функціонування.

На рівному плато, поблизу річки Серет, давні поселенці серед гіпсових скель випадково виявили вхід до невідомого підземелля. Таємничі і заплутані лабіринти спочатку відлякували їх. Можливо, крайня необхідність, або проста цікавість незвіданого взяли верх і вони відважилися йти у невідомість. Вперше близько 3600 р. до н. е. трипільці розвідали і заселили привхідну частину величезного печерного лабіринту.

*Вхід до печери
Вертеба*

*Печера Вертеба.
Загальний вигляд
на розкоп 17*

Ми постійно ставимо собі запитання: для чого і чому саме в печеру, та ще й в найвіддаленіші від входу і небезпечні місця, в абсолютній темряві, в пронизливій вологості й холоді заходили стародавні землероби і заносили із собою велику кількість різноманітних речей?

Багато відповідей на ці запитання дали результати археологічних досліджень. Мова йде про печеру Вертеба, що знаходиться на півдні Тернопільської області. Вхід до неї легкодоступний, проте надійно захований у нижній частині карстової лійки і є зовсім непримітним на рівній поверхні поля. Лабіринт складний, петлеподібний і надто заплутаний. Загальна протяжність дослідженого лабіринту становить 9 км.

Починаючи з 1995 р. археологічні експедиції Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом Михайла Сохацького здійснюють комплексні дослідження і самої печери, і прилеглої до неї території.

У процесі розкопок зафіксовані окремі об'єкти та артефакти. Досліджено залишки трьох лежанок з випаленої глини зі щільним прошарком уламків керамічного посуду.

У центральній частині печери вдалося встановити контури землянки, у за-

*Печера Вертеба.
Кухонний горщик
городсько-касперівської локальної
групи трипільської
культури, кінець
етапу СІІ*

повненні якої лежали ріг молодого бика, розмальована миска, горщик і крем'яні знаряддя.

Для зручного пересування і орієнтування у заплутаному лабіринті люди, окрім переносних, використовували і стаціонарні світильники з відкритим вогнем, які розміщувалися на виступах гіпсових стін. Також вони споруджували штучні перегородки зі шкіри, які захищали їх від протягів і берегли тепло у житлових територіях.

За період досліджень зібрано колекцію кераміки, антропоморфних та зооморфних статуєток, знарядь праці з кістки, кременю, каменю і міді.

Глиняний посуд представлений мисками, кубками, горщиками, великими посудинами для зберігання зерна. Кераміка має ретельно заглажену поверхню, вона добре випалена. На поверхні столового посуду нанесені малюнки червоною, чорною і білою фарбами. На окремих горщиках та мисках трапляється орнамент з відбитками шнура.

Ми виявили місце роботи художника — тут була мисочка наповнена яскраво-червоною охрою. Безумовно, вона — лише один з багатьох елементів робочого набору майстра, оскільки трипільці використовували фарби різних кольорів.

Особливе місце займає серія глиняних фігурок людей і тварин. Антропоморфна пластика налічує 113 фігурок, серед них — п'ять чоловічих. Жіночі зображення виготовлені досить одноманітно. Майже всі вони стоячі, з видовженими пропорціями тіла, зі здвоєною ніжкою і загальною стопою, з наскрізними отворами-проколами. Голови фігурок дис-

Печера Вертеба. Біконічна посудина шипинецької локальної групи трипільської культури, кінець етапу СІ

Ритуальне поховання трипільських черепів разом з рогом тура у гіпсовій ніші печери Вертеба

*Печера Вертеба.
Антропоморфна
пластика*

*Трипільські ста-
рожитності в екс-
позиціях Борцівсь-
кого краєзнавчого
музею*

коподібні, часто з двома парами отворів-очей.

Колекція зооморфної пластики налічує 133 вироби. Серед них фігурки домашніх тварин: бика, свині, коня, кози і вівці. Всі вони невеликих розмірів, з витягнутим тулубом, приземкуваті, але пропорції тіла збережені. Модельки мають чітко виражені чотири ноги. Вдало передано міцно притиснутий до тулуба хвіст. Також знайдені теракотові зображення диких тварин: кабана і ведмедя.

Окрему групу становлять інші вироби з глини. Серед них моделі саней, печі, фрагменти обрядових столиків, пряслиця, «хлібці» та амулети.

Значну масу знарядь праці складають крем'яні вироби. Первинну обробку кременю здійснювали за межами печери. Серед виробів із вторинною обробкою переважають ретушовані пластини, кінцеві скребки і різці. Скребачки-скобелі представлені екземплярами з чітко вираженим руків'ям.

До найпоширеніших знарядь праці з каменю належать зернотерки, відбійники, а також сокири і тесла з опоки. В

культурному шарі печери зафіксовано 86 цілих і фрагментованих зернотерок.

Привертають увагу вироби з кістки і рогу. До них належать мотики з рогу оленя, масивні молоти з просвердленими отворами. Дрібні вироби представлені лоццями, шпателями, гарпунами, проколками, шилами, голками. З очного стержня рогу оленя виготовлені кинджали. Їхня поверхня добре полірована, з отвором у верхній частині. Серед знахідок значна серія прикрас і амулетів. Це пронизки з трубчастих пташиних кісток, підвіски з мушлі, зубів собаки, лисиці і оленя. Особливо цікаві амулети, вирізані з кістяних пластин, що імітують голову бика з ліровидними рогами.

Відносно добре збереглися вироби з міді. Знайдено 14 трубчастих пронизок, дві сокири і шило.

Результати досліджень свідчать про функціональне призначення печери Вертеба. Люди активно використовували її понад 800 років. Хоча несприятливі умови унеможливили тривале освоєння цього місця, проте трипільці збиралися тут багато разів і у великій кількості, можливо, цілим поселенням. Вони зберігали і передавали цю традицію наступним поколінням. Імовірно, що тут знаходився і культовий центр, проводились відповідні обряди і поховання людей.

Під час розкопок у Вертебі виявлено скупчення людських і тваринних кісток. Загальна кількість розрізнених людських скелетних фрагментів складає декілька тисяч. Серед них трапилися і цілі черепи або їхні частини, що належали як мінімум 30 особам.

*Печера Вертеба.
Зооморфна пластика*

Печера Вертеба. Вироби із кістки і рогу

Найбільше заінтригували дослідників сліди загадкових прижиттєвих та посмертних маніпуляцій на семи черепах. П'ять з них належали чоловікам віком від 25 до 40 років, два — молодим жінкам. Чотири черепи без нижніх щелеп лежали майже впритул один до одного у ніші гіпсової стіни печери. Там же знаходився масивний ріг тура. Неподалік містилися ще три черепи та інші людські кістки. Всі вони були вкриті вапняковими відкладеннями. Можливо, це були повторні поховання, здійснені після проведення певних ритуальних дій над померлими.

На черепі одної з жінок виявлено характерні порізи та надруби. Вони лишилися після підрізання зв'язок і сухожиль у місці прикріплення м'язів шії при декапітації — відокремленні голови від тіла.

Незадовго до цього жінка отримала проникаючу травму потилиці. Її було нанесено гострим рублячим знаряддям спереду і зверху по голові жертви, яка, мабуть, стояла на колінах, схилившись вперед. На цьому ж черепі вирізано частину правої тім'яної кістки. Гострі краї отвору свідчать, що кістку видалили ще за життя жінки, але незадовго до її смерті чи невдовзі після загибелі. Відкладення кальцитів на краях зрізу, можливо, приховують сліди загоєння на цій ділянці. Походження цього складного отвору можна пов'язувати з трепанацією черепа або з ритуальними маніпуляціями як от вирізання амулета, взяття трофею тощо.

Інші черепи з Вертеби також мають сліди травм у вигляді округлих отворів, проломлених на потиличних та тім'яних кістках. Вдавнені уламки кістки на краях про-

*Печера Вертеба.
Амулети*

ломів та відсутність слідів регенерації свідчать про те, що поранення були отримані незадовго до смерті. В одному випадку виявлено ознаки початкових процесів загоєння та септичного ураження кістки. Інший чоловічий череп має слід від удару у вигляді вм'ятини на лобній кістці, але без пошкодження її цілості.

Серйозні черепні травми похованих у Вертебі свідчать про міжгрупові конфлікти або значний рівень міжособистісного насильства у часи Трипілля. Разом з тим, рівень медичних знань та хірургічних навичок у трипільців були достатніми для надання допомоги у випадках важких черепно-мозкових травм, на що вказують трепанаційні отвори. Можливо, у деяких випадках видалення кістки на черепах можуть бути пов'язані з культовими ритуальними діями. Аналогічні сліди вирізання на черепах краківської колекції з Вертеби інтерпретовані поль-

*Печера Вертеба,
вироби з міді*

ськими дослідниками як свідчення канібалізму.

Сталий мікроклімат вологого і прохолодного середовища Вертеби сприяв хорошему збереженню кісткової тканини. Це дозволило нам провести антропологічні дослідження і зробити аналізи ДНК для семи черепів, а також дієтний аналіз за вмістом у кістках стабільних ізотопів вуглецю і азоту. Але перш за все зразки з черепів Вертеби були датовані радіокарбонним методом в Оксфордській лабораторії,

Великобританія. Для всіх черепів калібровані ультрафільтровані дати АМС знаходяться в інтервалі 3931—3522 cal BC, що відповідає фазам VII—CI Трипілля.

Як виявилось, люди з Вертеби належали до різних антропологічних типів, притаманних давнім європеоїдам. За будовою черепа нам вдалося з'ясувати, що більшості з них були властиві риси середземноморської

Черепи з печери Вертеба: черепно-мозкова травма на потиличній кістці чоловіка 25—30 років, сліди регенерації країв отвору відсутні (зліва); травми на черепі жінки 18—22 років (внизу): рубана травма потилиці та можлива трепанація з гострими краями отвору, що вказують на видалення кістки (внизу зліва); сліди підрізання зв'язок і сухожиль у місці прикріплення м'язів ший з метою декапітації (внизу справа)

людності. У них було помірно широке та середньо високе обличчя з виразним профілем. Решта ж вирізнялася ширшим, нижчим і слабше профільованим лицем, тобто мали ознаки давніх північних європеоїдів.

Більше дізнатися про біологічні витоки людей з печери дозволили генетичні дослідження. Вони проводилися спільно з американськими археогенетиками з університету Гранд Веллі та Гарвардської Медичної Школи.

Аналіз ДНК в цілому підтвердив висновки про антропологічну неоднорідність. У трипільців Вертеби основною є генетична фракція, яка пов'язує їх з найдавнішими землеробами Анатолії — вона становить близько 83 % всього геному. Решта їхнього генетичного спадку припадає на домішки, отримані від племен мисливців і збирачів Західної (14 %) і Східної (3 %) Європи.

Унікальні знахідки черепів у Вертебі, разом з антропологічними матеріалами інших трипільських поховань, спростовують міф про існування у носіїв цієї культури особливого поховального обряду, що не лишає слідів. Фізичний тип і генетичні корені трипільців вже не є загадкою для вчених. Результати комплексних досліджень розвінчують застарілі і новітні «теорії» про місцеві корені трипільців. Вони свідчать про те, що населення Подільської Височини фази ВІІ—СІ Трипільля веде свій родовід від нащадків анатолійських неолітичних фермерів, які поступово просуваючись теренами Південно-Східної Європи, змішувалися з місцевими племенами мисливців і збирачів, що залишило чіткий слід у їхньому геномі.

Таємнича печера Вертеба продовжує ставити перед дослідниками все нові запитання. Попереду нові дослідження, відкриття і гіпотези.

Антропологічні дослідження черепів біля печери Вертеба проводять І. Потехіна та М. Ліллі

Михайло СОХАЦЬКИЙ
 Борищівський обласний
 комунальний краєзнавчий музей
 Інна ПОТЕХІНА
 кандидат історичних наук,
 Інститут археології НАН України